

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TÉZISEK

**Dinasztiák keresztútján a 13. század
végén – a 14. század első felében**

I. Károly testvérei

(Klemencia, Beatrix)

és rokonaik szerepe

**a dinasztikus kapcsolatok és -identitás
alakulásában**

KISS GERGELY

Pécs, 2021

I. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK, CÉLKITŰZÉSEK

A magyarországi Anjouk uralkodási időszaka a hazai középkortudomány intenzíven kutatott területe, különösen az utóbbi három évtizedben lendült fel az érdeklődés, legyen szó a korszak okleveles anyagának közzé tételéről, intézmény-, gazdaság- és társadalom-, had-, művelődés- vagy egyháztörténetéről. A dinasztia Magyarországra kerülésének, I. Károly országegyesítő és stabilizációs politikájának is kiterjedt irodalma van, ahogy a magyarországi Anjouk külügyei sem kerültk el a kutatás figyelmét. Ennek ellenére épp a legutóbbi években születtek olyan munkák, amelyek rávilágítottak a külkapcsolatokban rejlő hiátusokra, kutatási lehetőségekre. A pápai-magyar kapcsolatok alakulásában jelentős szerepet játszó követek prozopográfiai vizsgálata, egyáltalán, az Anjouk, és különösen I. Károly intenzív érdeklődése a korszak jelentősebb hatalmi centrumainak rezdüléseire, irányváltásaira hívták fel a figyelmet a téma aktualitására, és számos új elemmel gazdagították ismereteinket. Különösen igaz ez a dinasztikus kapcsolatokra, e téren is jelentek meg a legutóbbi időkben is fontos munkák.

Örvendetes módon az utóbbi évtizedekben sokat javult a magyar középkortudomány külföldi beágyazottsága, köszönhetően annak, hogy számos kutató vesz részt nemzetközi kutatási programokban, így mind itthon, mind külföldön nagyobb a rálátás a különböző műhelyek tevékenységére, eredményeire. A késő Árpád-kort és az Anjouk éráát tekintve különösen fontos az EuropAnge projekt keretében 2014 és 2018 között megvalósult kooperáció francia (Université Jean Monnet de Saint-Étienne, Université d'Angers, Université d'Aix-Marseille, Université de Nîmes), olasz (Università degli Studi di Bergamo, Università della Campania, Università del Salento) és kanadai (Université de Moncton) egyetemek, és francia (École Française de Rome, Laboratoire d'Informatique en Images et Systèmes d'Information), valamint magyar kutatóhelyek (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) között. Ez az Agence Nationale des Recherche által támogatott program lehetőséget adott további külföldi és magyar kutatóknak – így e sorok írójának is –, hogy eredményeit szélesebb közönség elé tárja, ugyanakkor újabb kutatási inspirációkra tegyen szert. Ennek is köszönhető, hogy több olyan munka is napvilágot látott Magyarországon, amelyek a 14. század történéseit szélesebb, Anjou dinasztikus kontextusba ágyazva vizsgálják,¹ illetve közvetítik a külföldi eredményeket,² valamint modern szintéziseket adnak a korszak kutatóinak és érdeklődő olvasóinak a kezébe³.

Az egyik legfontosabb újdonság a dinasztikus érdekek vizsgálatának előtérbe kerülése, amelyek jól kiegészítik a korszak egészét átfogó szintézisek, összefoglalások, részterületi vizsgálatok tekintélyes eredményeit, de egyúttal újabb részletekkel és adalékokkal szolgálnak. I. Károly külpolitikájának megítélésében ugyanakkor még ma is érezhető egy olyan felfogás, amely szerint az ország egyesítésének és a hatalom megszilárdításának bekövetkeztéig a külkapcsolatokra kevesebb figyelmet fordított. Ezt a képet – csak a legújabb munkákat említve – Skorka Renáta⁴ és Maléth Ágnes⁵ munkái jelentősen árnyalják, kiemelve, hogy az első magyarországi Anjou uralkodó jóval a konszolidáció létrejötte előtt is, lényegében folyamatosan rajta tartotta figyelmét a meghatározó európai eseményeken, folyamatokon, és igyekezett a lehetőségekhez mérten a nápolyi igényeket is minél inkább felszínre tartani.

A dinasztikus kapcsolatok vizsgálataiban a fenti kutatások sok új szempontot bevontak, nagyobb hangsúly került például a személyek közötti relációkra, amelyekhez további fontos elemek társultak, elsősorban a külföldi kutatásban. A forrásadottságok folytán jobban vizsgálható társadalmi elit – a király és fejedelmi udvarok – kutatása természetesen felszínre hozta a királynői intézmény vizsgálatát is, amely immár hosszú ideje jelen van a nyugat-európai és tengerentúli szakemberek érdeklődési körében, legyen szó a dinasztikus felfogás megjelenéséről,⁶ vagy az özvegyi járandóság részleteiről,⁷ vagy általában magáról a királynők és királynék hatalmi szerepéről⁸. Ehhez társulnak még fontos irodalom-, könyv-, művészet- és tárgytörténeti elemzések,⁹ amelyek fontos esettanulmányokban, valamint összehasonlító munkákban öltöttek testet. Bár ezek közül több is foglalkozik valamelyest Klemenciával, az esetek jelentős részében csupán egy-egy jellemző részletet vizsgálnak, és nem a személy, a korszak, valamint az intézménytörténet egészének szöveggörnyezetét egyszerre figyelembe véve közelítenek a témához. Természetesen sok esetben ez nem is feladata a szerzőknek, mégis, a részterületi megközelítések miatt az összkép homályban marad.

Ha most szűkebben a magyarországi Anjouk dinasztikus kapcsolatait tekintjük, akkor különösen a szűkebb családi összeköttetések, jelesül I. Károly testvéreivel kapcsolatban lehet hiányérzetünk. Kristó Gyula immár halála után az Aetas hasábjain megjelent tanulmányában¹⁰ ugyan megjegyezte, hogy érdemes lenne foglalkozni I. Károly két testvérének, Beatrixnak és Klemenciának a személyével, de erre valójában nem tért ki, mivel az írás fókuszában az Anjou uralkodó házasságai álltak. A helyzet azóta sem változott érdemben, felhívása nem visszhang nélkül maradt.

Az első magyarországi Anjou uralkodó leánytestvéreivel kapcsolatban meglepő módon gyakorlatilag szinte semmilyen szakirodalmi feldolgozás nem áll rendelkezésre, leszámítva Annie M. Huffelmann 1911-ben napvilágot látott német nyelvű rövid életrajzát Klemenciáról.¹¹ Ezen kívül az utóbbi évtizedben Bartha Annamária is foglalkozott több kisebb közleményben Klemencia hagyatéka és magyarországi kapcsolatai egyes kérdéseivel, ezek azonban elsősorban külföldi, főleg tárgy történeti munkák alapján készültek.¹²

A szakirodalomban tapasztalható hiány több okra is visszavezethető. Magyar kutatástörténeti szempontból Klemenciára, Beatrixre és családjára alig néhány forrás maradt fenn a hazai iratanyagban, és ezeket is inkább az 1990-től meginduló *Anjou-kori oklevéltár* szisztematikus munkálatai hozták a felszínre. Mivel egyikük sem járt Magyarországon, így a kutatás érezhetően nem is érdeklődött személyük iránt. Váratlannak is nevezhető, de hasonló a kép Nápoly és Franciaország vonatkozásában. Beatrix korán (1296-ban) elkerült Dauphinébe, Klemencia kiházásítása pedig egészen az 1300-as évek elejéig nem volt igazán napirenden. Ennek ellenére meglepő, hogy az intenzív aragón-nápolyi kapcsolatok, valamint Klemencia 1315. évi házasságkötése ellenére sem méltatta különösebb figyelemre személyét a nyugati historiográfia sem. Az ok minden bizonnyal ismét a történelemben keresendő: X. Lajos francia király hitvese alig egy évvel a frigy megkötése után már megözvegyült, és fia, I. (Utószülött) János is csupán néhány napig élt, így tulajdonképpen Klemencia drasztikusan veszteni látszott politikai súlyából az elhunyt király öccsei (V. Fülöp és IV. Károly), illetve a feltörekvő Valois-kormányában.

Beatrix esetében a feltűnő érdektelenség magyarázatául szolgálhat, hogy Dauphiné kutatása eddig inkább hely- és régió-történeti kutatásokat inspirált, mind a Francia Királyság, mind a nápolyi Anjouk provençe-i érdekeltségei szempontjából peremvidékként kezelte a kutatás. E mellett különleges módon a terület históriáját kutatók alapvetően a vienne-i dauphin-ek személyére koncentráltak, továbbá arra a folyamatra, ahogy a terület 14. század közepére a Valois monarchia része lett. És ebben a történetben a vienne-i dauphine-nak, azaz Beatrixnak nem sok figyelem jutott, különösen úgy, hogy férje, II. János halálát követően kolostorba vonult, és csak igen fontos események szakították meg elvonult életét.

Joggal merül fel a kérdés, hogy mindezen körülmények figyelembe vételével miért érdemes mégis ezzel a témával foglalkozni. A válasz lényegében a kutatásokat ösztönző

két körülmény: számos ismeretlen, feldolgozatlan, vagy pontosabban feldolgozható primer forrás, illetve új kérdések, megközelítések tették indokolttá a téma kutatását.

A vizsgálatba bevont személyek – I. Károly leánytestvérei, Beatrix és Klemencia – nem szorulnak rehabilitációra, azaz a munka célja eredendően sem az volt, hogy valamilyen kialakult kép kerüljön pontosításra, kiigazításra. Egyszerűen azért, mert e téren csak meglehetősen homályos kép, vagy még az sem áll rendelkezésre. Az értekezés célja, hogy kiindulópontként, alapként a rendelkezésre álló számos, eddig feltáratlan forrás segítségével rekonstruálja a kérdéses személyek életútját. Ennek részletességét a források szabták meg: míg Klemencia esetében sokkal bővebben állnak rendelkezésre adatok, addig ez közel sem mondható el Beatrixról. I. Károly húga esetében szerencsés módon az életút mellett lényegében egy intézmény jellemzőinek a bemutatására vállalkozhat az értekezés. Jóllehet a külföldi – elsősorban francia és angolszász – szakirodalomban az újabb évtizedekben erősödik az érdeklődés a királynők és királynék személye és intézménye iránt, mégis éppen Klemenciának jutott mostohasors, mivel személyével viszonylag kevésbé behatóan foglalkoztak, az ide vonatkozó munkák pedig jobbra tárgy-, művelődés- és kultúrtörténeti részterületeket emeltek ki. Hiányzik tehát a személy, a korszak és az intézmény kontextusa, ami elengedhetetlen egy komplex kép kialakításához. Természetesen ebben az értekezés az újabb – Zsoldos Attila¹³ és Skorka Renáta nevével fémjelzett – kutatásokhoz is jól kapcsolódik.

A maga összetettségében ábrázolni kívánt személy és intézmény elválaszthatatlan a dinasztiaiktól, ennél fogva a disszertáció mások fontos célkitűzése, hogy megvizsgálja azokat dinasztikus kapcsolatokat, identitás elemeket és ezek kifejeződéseit. Ennek jelentőségét I. Károly húgai esetében nem lehet nem eléggé hangsúlyozni, noha az értekezés nyilvánvalóvá teszi, hogy mind Beatrix, mind Klemencia kiházásítása alapvetően a nápolyi Anjouk, különösen Anjou II. Károly és I. Róbert hatalmi-politikai-dinasztikus célkitűzéseit szolgálta. Ennek fényében az a terv, hogy Klemencia esetlegesen Csák Máté hitvese is lehetett volna, csak epizodikus jelentőségű eseménynek tekinthető.

A dinasztikus kapcsolatok azért természetesen nem csak a nápolyi, hanem a magyarországi Anjouk hasznára is lehettek, adott esetben I. Károly segítségére lehettek céljai – leginkább a nápolyi örökség visszaszerzésére irányuló törekvései – megvalósításában. Bár a kapcsolattörténeti adatok nem mutatnak kiemelkedő intenzitást, annak számos eleme eddig nem volt ismert. Ezek ugyanakkor jól beleillenek az újabb kutatások által felszínre hozott tendenciába, jelesül abba, hogy I. Károly uralkodása

kezdetétől fogva törekedett az érdekkörébe tartozó dinasztikus politikai eseményeket követni, és lehetőségeihez mérten befolyásolni azt. Nem volt az másként fia, I. (Nagy) Lajos idején sem. Ebből a szempontból különösen a vienne-i rokonságban rejlő potenciál emelhető ki mint egy a kutatásban eddig kevés hangsúlyt kapott elem, amelynek vizsgálata több fontos adalékkal gazdagítja ezirányú ismereteinket. Itt egyébiránt szükséges volt az időrendi kereteket az 1350-es évek közepéig, II. Humbert, az utolsó vienne-i dauphin haláláig (1355) kitolni. A döntést az indokolta, hogy Beatrix fiatalabb fia mind I. Károly, mind I. Lajos nápolyi politikájában fontos, eddig kevésbé ismert szerepet játszott.

A jobbra esemény-központú kapcsolattörténeti hagyománnyal szemben, illetve a mellett kiemelt jelentőséget kapnak az értekezésben a dinasztikus kapcsolatok alakításában és alakulásában fontos szerepet játszó identitás elemek. Ennélfogva kiemelt jelentőséggel bír a hagyaték, és az ehhez kapcsolódó szétosztási folyamat (*gift-giving*), amelyben éppenséggel komoly szerepet játszott a dinasztikus identitás kifejezése, közvetítése. Klemenciával kapcsolatban már a korszakban megjelenik a „Magyarországi” jelző, igaz csak néhány a francia udvari történetíró tollán, mintegy a királyné „azonosítása” céljából. Beatrix maga is használta a „Magyarországi” nevet. Viszont egyikőjük sem járt soha Magyarországon, életüket Nápolyban kezdték el. Klemencia egy Capeting király hitvese lett, aki ráadásul szemtanúja lett a dinasztia fiúági kihalásának és az új, Valois dinasztia trónra kerülésének. Beatrix pedig abban a tartományban élte le élete jelentős részét, amely a nápolyi Anjouk, illetve a Capeting, majd Valois monarchia közé ékelődött, nem beszélve Savoyáról, Piemonttól és a Német-római Császárságról. Ezekben az életutakban többféle dinasztikus identitás kereszteződött: nápolyi Anjou, Capeting, Valois, dauphinéi és talán első látásra meglepő módon Árpád-házi is. Az értekezés részletesen vizsgálja ezeket az elemeket, amelyekre szerencsés módon jó forrásanyag áll rendelkezésre. Elemzésük pedig lehetővé teszi a dinasztikus kapcsolatoknak az eddigieknél sokkal mélyebb és összetettebb feltárását. A cél tehát nem csupán I. Károly testvérei életútjának pontos(abb) megrajzolása, hanem erre építve a dinasztikus kapcsolatok és -identitás alakulási folyamatainak a rekonstrukciója, a mögöttes folyamatok, tényezők meghatározása.

II. FORRÁSOK ÉS A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI

Az értekezés célkitűzéseit természetesen nagy mértékben befolyásolják a rendelkezésre álló források. E tekintetben a téma kutatása szempontjából igen szerencsés a helyzet, tekintettel arra, hogy Klemenciára vonatkozóan jóval több mint 200 – javarészt primer levéltári, és kisebb részben elbeszélő – forrás áll rendelkezésre. Beatrix és a vienne-i rokonság esetében ennek nagyságrendje mintegy harmada az I. Károly másik hűgát érintő dokumentumoknak. A kutatás több franciaországi levéltárra kiterjedt: a legnagyobb anyag a párizsi *Archives Nationales de France* különböző állományában (*Trésor des chartes royales, Arrêts du Parlement de Paris*) található meg, tekintélyes részük eredetiben. Az itt őrzött anyagok egy része Klemencia intézkedéseit tartalmazza, saját, illetve királyi megerősítő oklevelek formájában. Számos okiratot állított ki a párizsi Parlament mint bíraskodási intézmény. Az ügyek az özvegyi járandóság egyes elemeit érintették, és nagyon fontos részleteket árulnak el annak kezelését, a tisztségviselőket illetően.

Az oklevelek mellett több pecsét is előkerült ugyanitt. Ezek jelentőségét külön is kiemeli, hogy olyan ikonográfia programot tartalmaznak, amelyek sokat segítenek a dinasztikus reprezentáció, kapcsolatok és identitás-elemek értelmezésében. Nem kevésbé fontosak azok a források – mint a Saint-Denis apátság számadáskönyvei –, amelyek elsősorban a dinasztikus emlékezet kialakítása és fenntartása érdekében tett lépésekről szolgáltak felbecsülhetetlen adatokat.

Hasonlóképpen, Klemenciához és Beatrixhez kapcsolódva számos forrást őriznek franciaországi megyei levéltárak, így az *Archives Départementales de Bouche-de-Rhône (Marseille)*, az *Archives Départementales du Loiret (Orléans)*, valamint az *Archives Départementales de l'Isère (Grenoble)* is. Ezekben elsősorban Klemencia Provence-ben töltött időszakáról, valamint az özvegyi járandóság kezelésének egyes fontos részleteiről, továbbá Dauphiné és Provence viszonyáról, illetve a dauphin-ekről maradtak fenn források.

A francia archívumokon kívül számos forrás a *Vatikáni Apostoli Levéltár Registra Avenionensia* és *Registra Vaticana* fondjaiban található meg. Ez utóbbiak regeszta formájában ugyan rendelkezésre állnak az avignoni pápák oklevelek mérvadó francia kiadásában papír alapon, valamint adatbázis formájában (*Ut per litteras apostolicas*), az eredeti pápai regisztrumkönyvek vizsgálata elengedhetetlen volt. Klemencia igen intenzív levelezése XXII. János pápával ez alapján jól nyomon követhető, de számos, sokszor

egyedüli adatokat hozott felszínre az özvegy királyné és a szintén özvegy vienne-i dauphine, Beatrix folyamodványainak vizsgálata.

Fontos adalékokkal szolgált e mellett a *Bibliothèque Nationale de France* kéziratgyűjteménye is (*Département des Manuscrits*), amely például áttörést hozott Klemencia végrendeletének, illetve hagyatéki leltárának forráskritikáját illetően. Ugyanis az eddig általában Klemencia végrendeleteként kezelt Valbonnais marquis által a 18. század első felében közölt nyomtatott szöveg mellett előkerült egy kéziratos másolat, amely maga figyelmeztet a sajtó útján közzétett kiadás hibáira. Ezeket pedig az egyéb forrásokkal – a hagyatéki leltárral és a végrendelet végrehajtóinak okleveleivel – történt összehasonlítás igazolta is.

Különösen a vienne-i rokonság esetében mutatkoztak hasznosnak azok a 18-19. századi munkák, amelyek számos, mára elenyészett forrást fenntartottak Jean-Pierre Moret de Bourchenu, marquis de Valbonnais, illetve Ulysse Chevalier jóvoltából. Közül a legtöbb oklevél volt, de számos egyéb forrás akad, különösen Beatrix és II. Humbert személyével kapcsolatban, amelyek fontos részleteket tartalmaznak, így például Jean de Poncy vagy Jean Humbert számadáskönyvei a francia, a dauphinéi és a magyar udvar kapcsolatairól. Természetesen Magyarországon is, bár jóval szerényebb mennyiségben állnak rendelkezésre oklevelek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mohács előtti gyűjteményében.

A kép egyoldalú lenne csupán a levéltári források tükrében, ezért a vizsgálat kiterjed azoknak az elbeszélő forrásoknak a vizsgálatára, amelyek információt őriznek Klemenciáról. Erre elsősorban a korabeli Klemencia-kép, és a dinasztikus kapcsolatok megítélése miatt volt szükség, amely meglehetősen érdekes, noha a valóságtól eltérő hangsúlyokat rajzolt ki személyét illetően. Ugyanezt tapasztaljuk a távoli utókor, a Maurice Druon-féle *Elátkozott királyok* c. munkájának hasábjain, valamint annak filmes adaptációban is, amely egyfajta kitekintésként zárja a Klemenciáról alkotott kép elemzését. Magyarországon elbeszélő forrásokban azonban gyakorlatilag nem maradt nyoma I. Károly leánytestvéreinek és rokonságuknak.

A gazdag forrásanyag jelentős része – elsősorban a francia levéltári anyag – kiadatlan, vagy a kiadásaik esetenként komoly értelmezési nehézségeket rejtenek magukban. Mivel az értekezés által feltárt témával kapcsolatban viszonylag korlátozott a szakirodalmi termés, viszont tekintélyes forrásanyag áll rendelkezésre, ezért szerencsés módon a feldolgozás primer levéltári és narratív forrásokon alapszik. Értelmezésükhöz

elengedhetetlen volt a kiadatlan források feltárása, feldolgozása (átírása, tartalmi kivonatok készítése), a rendelkezésre álló *editiók* szükség szerinti javítása. Maguk a források részben latin, részben középkori francia nyelven íródtak. A szöveges emlékek mellett szükséges volt a pecsétanyag feldolgozása is. Tekintettel arra, hogy e források zöme nem hozzáférhető, így egy részüket teljes terjedelemben (Függelék F–3a, 3b, F–5, F–6) (Klemencia pecsétjei, oklevelei, végrendelet és hagyatéki leltára), illetve tartalmi kivonatokkal közlöm. Klemencia oklevelei, az özvegyi járandóságára és végrendelete végrehajtására vonatkozó oklevelek esetében a források képe is szerepel a mellékletben. Az özvegy francia királyné végrendelete és hagyatéki leltára esetében javítani kellett az eddigi kiadásokat, mivel ez két egymásra is referáló dokumentum, továbbá leginkább ebből rekonstruálhatók azok az eddig rejtve maradt kapcsolódási pontok a nápolyi és magyarországi Anjoukkal, a Valois dinasztiával és a dauphinéi rokonsággal, amelyekből az említett dinasztikus kapcsolat- és identitás rendszer kirajzolódik.

Nem kevésbé jelentősek az elemzés szempontjából az elbeszélő források, jóllehet számuk alacsonyabb volt, mégis nagyon sokat elárulnak arról, hogy a korabeli történetírás számára, hogyan és mennyiben volt fontos, vagy éppen kevésbé jelentős egy idegen honból érkezett francia királyné. Más helyen – a dauphinéi-magyar kapcsolatokban – is olykor éppen a narratív források tárnak fel fontos részleteket. Természetesen feldolgozásuk során figyelembe kellett venni azt, hogy milyen közegben, célból keletkeztek. Azok a többnyire francia földön született kortárs narratív források, amelyek egyáltalán tartalmazznak értékelhető adatokat, határozottan az udvari történetírás részeként, vagy annak holdudvarában készültek.

A munka időszerűségét, célkitűzéseit a *Bevezetés* foglalja össze, bővebben kitérve a jelen tézisek első részében vázolt okokra és körülményekre, amelyek az értekezés elkészítése mellett szólnak. Természetesen szükséges a tárgyalt témák, kérdéskörök eddigi szakirodalmának áttekintése (a következő fejezetben), hozzátéve, hogy sok területen kifejezetten kevés a kutatásba bevonható szakirodalom. Külön kitértem a forrásadottságra és a források feldolgozása során alkalmazott módszerekre.

Ezt követően a munka főszövege két nagy tartalmi egységre bomlik. A már említett forrásadottságoknak köszönhetően az első rész (*I. Magyarországi Klemencia*) Martell Károly és Habsburg Klemencia legkisebb gyermekének történetét tárja az olvasó elé. De nem egyszerű életrajzról van szó, az egyes alfejezetek elhelyezik személyét a korszak, és különösen a nápolyi Anjouk dinasztikus politikai rendszerében, tekintettel arra, hogy

saját sorsának alakulására ekkor aligha lehetett befolyással. A nápolyi éveket nyilvánvalóan a család hatalmi ambícióinak koordináta rendszerében lehet jól megérteni és elhelyezni, amely végül eljutott a francia királlyal kötendő házasságig. Amennyire fontos az egyik fél, annyira nem érdektelen a másik motivációinak, törekvéseinek a feltárása, vagyis azok az okok, amelyek IV. (Szép) Fülöp francia király legidősebb fiát a Klemenciával kötendő házasság felé terelték.

Szerencse, vagy szerencsétlenség, maga a házasság nem tartott sokáig, miután az 1315 nyarán létrejött frigy X. Lajos 1316 júniusában hirtelen bekövetkezett halálával gyorsan véget is ért, sőt, az év novemberében pár nappal születése után elhunyt a házaspár utószülött fia, I. János is.

Ezzel kezdődött meg Klemencia életében az özvegy királynéi korszak (1316–1328). Áttekintésének tematikai súlypontjait maguk az események adják: a konfliktusok V. Fülöppel, a Provence területén töltött három év (1318–1321), majd az ezt követő visszatérés Párizsba. Ezeket az utolsó éveket a közéleti szereplés fokozatos csökkenése, az özvegyi lét szervezeti-anyagi kereteinek stabilizálás és végül a halál utáni létre való felkészülés tölti ki.

A rövid életút ismertetése tulajdonképpen egy keret, amelybe beleilleszthetők az értekezés fajsúlyosabb elemei. Klemencia ugyanis egyszerre volt személyiség – Anjou hercegnő, Capeting királyné, végül királyi özvegy – és intézmény is. Ennélfogva szándékosan nagyobb súlyt fektettem az utóbbinak a lehető legteljesebb kibontására, értelemszerűen az ő alakjára koncentrálni, mégis beleillesztve a szövegekörnyezetbe. Szükséges volt ezért kitérni a jegyajándék és különösen az özvegyi járandóság kérdésére. Nem lényegtelen kérdés ugyanis, hogy a korszakban ez voltaképpen milyen rendszert jelentett, hogyan nézett ki az özvegyi járandóság kialakításának folyamata, amely éppen Klemencia esetében több évet, és nem kevés vesződtséget jelentett. Az értekezés e részének (*Az özvegy királyné és járandósága*) egyes alfejezetei külön foglalkoznak az intézménytörténeti háttérrel, az özvegyi járandóság összetételével, kezelésével, a rendszert működtető tisztségviselőkkel. Erre az alapra épül fel az özvegy királyné udvarainak részletes bemutatása, a helyszíneken és rezidencia-típusokon át egészen a jellemző szolgálatokkal és a hivatali, személyi kapcsolatokkal, kötődésekkel bezárólag. E ponton jól tudtam hasznosítani korábbi família-kutatási tapasztalataimat és eredményeimet.

Külön fejezetet érdemelt Klemencia hagyatéka, kezdve egy részletes forrástörténeti és -kritikai bevezetéssel, valamint az összetétel részletes elemzésével. Egy hosszú felsorolás önmagában céltalan lett volna – a hagyatéki leltár közel 800 tételt tartalmaz! – ezért ki kellett térni arra kérdésre, hogy a tárgyak hogyan szerveződtek rendszerré. Ezt teszi igazán érdekessé a vizsgálatot és teremt hozzáadott értéket, hiszem nem mindegy, hogy egy tárgy milyen szerepet töltött be a hagyatékban: melyek voltak a dinasztikus reprezentáció kellékei, melyekhez fűződhetett személyes kötődés, melyek lehetettek a társadalmi rang kifejezői és végül mely tárgyak tartoztak a hétköznapi szükségleteihez. Nem kevésbé izgalmas és hasznos a hagyatéki leltár és más egyéb források alapján nyomon kísérni, amennyire lehetséges, a hagyaték felosztását. Itt az elemzésbe jól belevonható a végrendelet, amely nyilvánvalóan Klemencia szándékait tükrözi, hiszen az egyes tételekkel kapcsolatban konkrét intézkedéseket fogalmaz meg. De ezen kívül a hagyatéki leltár készítői szerencsére sok apró részletet is feljegyeztek, hogy kinek mit szánt az örökhagyó, illetve kinek mi jutott, mit vásárolt meg. Ebből rajzolódik ki igazán, hogy mennyire alapvető szerepet játszott a dinasztikus kapcsolatok építésében, alakításában és fenntartásában a hagyaték ajándékozása, felosztása (*gift-giving*). Ebben nyilvánvalóan keveredtek a kötelező, elvárt és a személyes elemek.

Nem érdektelen tovább, hogy kortárs források milyen képet alakított ki Klemenciáról. Az értekezés egy külön fejezete (*Magyarországi Klemencia az idő tükrében*) foglalkozik e részterülettel. A vizsgálatba bevontam a meghatározó kortárs franciaországi és azon kívüli elbeszélő forrásokat, nagy hangsúlyt fektetve a toposz jellegű elemek kiemelésére, létrejöttük okára, valamint az egyes területeken megmutatkozó sajátosságok okaira. A fejezet végén a különböző források mérlegre tételével vontam meg a Klemenciáról alkotott kép súlypontjait, végül az eredményeket egy külön fejezetben összegeztem (*Egy dinasztikus portré tanulságai*).

Ehhez a tartalmi egységhez csatlakozik kiegészítésként a mai közgondolkodást – különösen Franciaországban – meghatározó jelenkori feldolgozás, Maurice Druon regényfolyamát (*Az elátkozott királyok*) és annak két filmes adaptációját érintő rövid elemzés. E talán szokatlan eljárást az indokolta, hogy a regény és a film mind a mai napig befolyásolja a korszakról alkotott képet, így különösen érdekes, hogy e tekintetben milyen hangsúlyok alakultak ki és mindez hogyan viszonyul a történeti valósághoz, Klemencia korának véleményéhez.

Az értekezés másik része Martell Károly és Habsburg Klemencia másik leányával, Beatrix személyén keresztül mélyed el a dauphinéi rokonság és a dinasztikus kapcsolatok alakulásának folyamataiban (*II. A dinasztikus kapcsolatok, kötődés, identitás(ok) további alakítói: a dauphinéi rokonság*). E rész szerves folytatása az előzőnek, hiszen annak végkifejlete éppen a dinasztikus kötődések és identitások elemzése volt. Ezeket Beatrix, férje, II. János és fiaik, VIII. Guigues és II. Humbert személyén keresztül vezettem tovább, részletesen kitérve arra, milyen szerepet játszott e tartomány a nápolyi Anjou, a Capeting majd Valois, illetve a magyarországi Anjou dinasztia hatalmi-politikai törekvéseiben. Tekintettel arra, hogy e személyekről részben kevesebb forrás áll rendelkezésre, részben pedig – különösen II. Humbert esetében – az életút olyannyira szerteágazó, hogy rekonstrukciója szétfeszítette volna az értekezés kereteit, inkább a vezérfonal követése mellett döntöttem. Jelesül e személyeknek a dinasztikus kapcsolatok alakulásában játszott szerepére koncentráltam. Az értekezés itt is kitér arra, hogyan illeszkedett, milyen szerepet játszott Dauphiné a két Anjou hatalmi központ kapcsolatrendszerében, miért merült fel több alkalommal is a vienne-i dauphin-ek közreműködése a magyarországi Anjouk nápolyi igényeinek érvényesítése érdekében, legyen szó I. Károlyról vagy éppen fiáról, I. Lajosról. Az elemzés a vizsgált személyek köré szerveződik, de nem egyszerűen egy eseménytörténeti áttekintés. Ahogy Klemencia esetében, itt is nagyon fontos hangsúllyal szerepel a dinasztikus kapcsolatok és -identitás kérdése. Az eddig sokszor rejtve maradt elemek mentén lehetett rekonstruálni a többretegű, vagy egyszerre több irányba mutató dinasztikus indentitások építőköveit, amelyet a második rész főszövegét záró *Összegzés* tartalmaz.

A szerencsés forrásadottságok, a kiadások hiánya következtében az értekezés terjedelmes *Függelék*et tartalmaz. Helyet kaptak benne a Klemenciával kapcsolatos elbeszélő források kivonatai (F-1a), az okleves anyag jegyzéke (F-1b), egy részletes táblázat az özvegyi járandóság elemeivel (F-2), Klemencia oklevelei (F-3a) és pecsétjei (F-3b), az özvegyi járandósággal kapcsolatos oklevelek tartalmi összefoglalója és reprodukciói (F-4), az özvegy királyné végrendelete (F-5) és hagyatéki leltára (F-6), az ezekkel kapcsolatos végrehajtói oklevelek (F-7). A könnyebb eligazodást segíti a megelőző három forráscsoport elemeit elemző táblázat (F-8). Külön összegyűjtésre kerültek a Klemencia környezetéhez tartozó személyekre vonatkozó információk, amelyek egyúttal segítenek a forrásokban korabeli helyesírással rögzített személy- és helynevek azonosításában is (F-9). Összefoglalást készítettem az özvegy királyné udvarainak tisztviselőiről és

személyzetéről (F–10). A helynevek és birtokok azonosítását térképek segítik (F–11), végül az özvegy királyné pápai folyamodványait áttekintő táblázat (F–12) zárja ezt a részt, amelyet természetesen a felhasznált forráskiadványok és szakirodalmak felsorolása követ (*Bibliográfia*).

III. AZ ÉRTEKEZÉS FŐBB EREDMÉNYEI

A célkitűzések között megfogalmazódott, hogy I. Károly magyar királynak a kutatás által jobbra mellőzött testvéreire vonatkozó forrásokat a lehető legteljesebb módon összegyűjtsem. A forrásanyag a mennyiséget tekintve viszonylag aránytalan. Míg Klemencia esetében gazdagnak mondható, addig Beatrixról (és vienne-i családjáról) jóval kevesebb híradás maradt fenn. Az utóbbi esetben ráadásul jó részt kiadott forrásanyaggal dolgozhatunk. Éppen ezért az értekezés vizsgálati részéhez elengedhetetlen primer források felkutatása alapvetően Klemencia személyére koncentrálódik. Itt szükségesnek mutatkozott a kiadatlan, vagy éppen hibás kiadású források közlése. Teljes terjedelemben azonban csak a közvetlenül Klemencia személyéhez kötődő, általa, vagy közreműködésével kiadott forrásokat közlöm. A többi vonatkozó dokumentum tartalmi kivonatok formájában olvasható a függelékben.

Az értekezés eredményének tekinthető a vizsgált személyek – Klemencia, Beatrix és a vienne-i rokonság – élettörténetének a rekonstrukciója, amely eddig vagy hiányosan, vagy egyáltalán nem állt rendelkezésre. Erre a szükségszerűen leíró, eseménytörténeti orientációjú alapra épülnek fel az értekezés további, nagyobb jelentőségű eredményei.

Ezek sorában az első annak a dinasztikus-hatalmi kontextusnak a megrajzolása, amelynek mind I. Károly, mind Klemencia, valamint Beatrix részese volt. Történetük ugyanis szervesen illeszkedik a nápolyi Anjouk nagyhatalmi törekvéseibe, illetőleg 1282 után inkább egy restaurációs politikába, amely az egész Mediterrán térséget átfogja, és így szükségszerűen érintette a Provence-szal határos dauphinéi, balkáni, közel-keleti, és ezáltal a közép-európai területeket, és különösképpen Magyarországot is. Az eddigi kutatásokból azonban hiányzott I. Károly magyar király testvéreinek elhelyezése ebben a szövegösszefüggésben, tekintettel arra, hogy a szakirodalom csupán a tényeket rögzítette: Beatrix házasságát II. János vienne-i dauphine-nel, illetve Klemencia kiházásítási kísérleteit és frigyét X. Lajossal. Mindezidáig nem sikerült választ kapni arra, hogyan, és pontosan kinek az érdekeit szolgálta a dauphinéi rokoni kapcsolat kiépítése. A látszólag

jelentéktelen területtel kapcsolatban sikerült bizonyítani, hogy stratégiai jelentősége volt a nápolyi Anjouk számára, különösen az 1282-es szicíliai fiaskót követő restaurációs időszakban, elsősorban II. Károly és I. Róbert számára. Ezáltal lehetett ugyanis megerősíteni az Anjou pozíciókat Provence peremvidékén és kiépíteni az észak-itáliai térség Anjou barát határ-övezetét. Ezzel párhuzamosan az 1260-as évek végén először az Árpádokkal, majd az 1270-es években a Habsburgokkal érett szövetséggé a dinasztiák közötti közeledés. Ez nem csupán Itália, hanem az úgynevezett „Anjou restauráció” szerves részét képező szentföldi ambíciók megerősítését jelentette, kiváltképp a Magyar Királyság erőforrásainak bevonásával. Ezt a komplex célkitűzést fejezték ki II. (Sánta) Károly és Magyarországi Mária, Anjou Izabella és a későbbi IV. László, valamint Martell Károly és Habsburg Klemencia házasságai.

Míg azonban Beatrix dauphinéi kiházásítása magától értetődően az „Anjou restauráció” észak-nyugati határvidékének megerősítését szolgálta, addig kevésbé volt egyértelmű eddig, hogy milyen sorsot is szántak a dinasztikus politikai sakkjátszmában Klemenciának. A figurák között a legfiatalabb testvér eddig mellőzött figurájának sorsa éppen ebben a kontextusban nyert értelmet: mindvégig nagybátyja I. Róbert nápolyi király diplomáciai törekvéseinek eszköze volt a nápolyi években. Sikerült bizonyítani, hogy az egymást váltó kiházásítási törekvések az aragón dinasztia mallorcai vagy éppen barcelonai ágával éppúgy ebben az „Anjou restaurációs” kontextusban érthetők meg, mint az a tiszavirág életű kezdeményezés, amely éles fordulatként Klemenciát I. Károly magyarországi helyzetének megerősítésére kívánta felhasználni. Innen jutunk el azután az 1310-es évek közepére, az éppen felértékelődő Anjou-Capeting kapcsolatrendszerhez, és vonhattuk le a következtetést, hogy Klemencia kiházásítása 1315-ben egyaránt szolgálta I. Róbert és X. Lajos érdekeit.

Az értekezés a szövevényes nápolyi törekvések mellett választ ad arra a kérdésre, mi vezette a Capeting uralkodót arra, hogy éppen a távoli magyar felmenőkkel rendelkező nápolyi Anjou hercegnő kezét kérje meg. A választ a X. Lajos apja, IV. (Szép) Fülöp uralkodásának végét, és egyúttal fia regnálásának kezdetét beárnyékoló botrányos családi események adják meg. Az ebből szükségszerűen bekövetkező, a király tekintélyének megroppanásával járó helyzetből a „vaskirály” legidősebb fia éppen egy kellően előkelő, és a fiúutód reményével kecsegtető új feleség Franciaországba hozatalával remélt kiutat találni.

Klemencia francia királynéi pályafutása rövid ideig tartott (1315–1316), majd ezt követően özvegy királynéként élte napjait 1328. október 13-án bekövetkezett haláláig. Az életút pontos rekonstrukciója mellett tisztázásra várt, ezirányú kutatások hiányában, hogy pontosan milyen elemekből tevődött össze özvegyi járandósága, és az voltaképpen hogyan is működött. A kutatás eredményeként sikerült bemutatni hogyan konszolidálódott 1316 és 1322 között az özvegyi járandóság, milyen területekre, jövedelmekre terjedt ki, milyen intézményrendszer működtette azt. Ezen kívül azonosításra kerültek Klemencia rezidenciái, azok személyzete, udvartartása, és az azt átszövő olykor egészen szoros személyes, rokoni kapcsolatok a famílián belül.

Ez már valójában a királynéi, és elsősorban az özvegy királynéi intézmény vizsgálatát jelenti, amelynek eredményeként az értekezés áttekinti a közéleti szereplés és a politikai befolyás kérdését, és azokat jellemző, illetve személyesebb jellegű szerepeket és feladatokat, amelyeket Klemencia özvegy királynéként betölthetett. Megállapítást nyert, a korábbi véleményekkel ellentétben, hogy X. Lajos özvegye annak ellenére nem vonult vissza a politikától, hogy „királycsináló” szerepe 1316 novemberével fia I. János korai halálával lényegében szertefoszlott. A lehetséges forráskönyvek áttekintése felszínre hozta a X. Lajost követő, és a hatalmat megragadó V. Fülöp ellentéteinek mélyebb okait Klemenciával.

A közszereplés fokozatos háttérbe szorulása részben a kényszerű provence-i kitérőnek is köszönhető, ami azonban érdekes módon az Anjou dinasztikus kötődésnek is újabb impulzust adott, miután Klemencia mellett I. Róbert, neje, Sancia, Klemencia nagymamája Magyarországi Mária is részt vett Toulouse-i Szent Lajos translációs ünnepén Marseilleben. Az értekezés éppen ezért azt is fontos kérdésként kezelte, hogyan ápolta a családi és dinasztikus emlékezetet Klemencia utolsó éveiben. Megállapítást nyert, hogy az özvegy királyné nem csupán a kötelezően elvártakat teljesítette, és létesített kegyes alapítványokat férje, fia és saját lelkiüdvé biztosítására, hanem rendelkezéseiben rendre kifejezte összetett dinasztikus kötődéseit a Capetingek, az Anjouk és az Árpád-ház irányában is.

Az ide vonatkozó gazdag forrásanyag – végrendelet, hagyatéki leltár – segítségével ez a kérdés sokkal mélyebben vizsgálható volt, sikerült kimutatni a rendelkezésekben a hagyatékos személyes és dinasztikus kötődéseket kifejező szétosztásának rendszerét (*gift-giving*), de képet kapunk a dinasztikus, illetve személyes kötődést, udvari reprezentációt, és a mindennapokat jellemző tárgyak hierarchiájáról is, ahogy a korabeli udvari kultúra

jellegéről is. Egy esetben, Piast Erzsébet szárnyasoltárát illetően vélhetően sikerült új magyarázatot találni Magyarországra kerülésének lehetséges körülményeire is.

Nem maradhatott el az özvegy királyné korabeli és késő utókorban kialakult képe sem. Nem mindegy ugyanis, hogy egy sorsfordító időszakban élt francia királynéről milyen portré jegyek válnak uralkodóvá a krónikások tolla nyomán. Megállapítást nyert, hogy Klemencia életéből csupán a drámai elemek kaptak hangsúlyt – a viharos átkelés a Földközi-tengeren, a férj és a fiú hirtelen halála – a többi lényegében maga alá temette a Capeting dinasztia válsága és az új dinasztia, a Valois-k felemelkedése, vagyis a dinasztiák szemlélete volt a meghatározó. A Valois család szemében Klemencia valamelyest felértékelődött, ugyanis egyfajta kontinuitást fejezett ki a Capetingekkel.

Klemencia életútját átszövik a dinasztikus kapcsolatok és kötődések. Hasonló bizonyítást nyert a rokonság másik, szintén elfeledett ága, Beatrix vienne-i családja. A kutatás bizonyította, hogy a dinasztikus kötődés – itt erősebben Magyarország és Nápoly felé mutató irányultsággal – szintén létezett, elsősorban Beatrix és fiatalabb fia, II. Humbert esetében. Az életutak megrajzolása – kezdve II. Jánostól, Beatrix és VIII. Guigues személyén keresztül az utolsó vienne-i dauphine-nel, II. Humbert-tel bezárólag – azzal a tanulsággal járt, hogy Dauphiné fontos közvetítő szerepet játszott a nápolyi és a magyarországi Anjouk között, elsősorban az utóbbiak eszköze volt nápolyi igényeik remélt biztosításában. A viszonylag ismert események – így II. János felkérése közvetítőként 1317-ben – mellett újabb források bizonyítják, hogy II. Humbert 1329 és 1333 közé tehető magyarországi, illetve nápolyi útja mögött egyszerre volt jelen I. Károly testvéreinek szándéka a kapcsolatok felerősítésére, a magyar Anjou uralkodónak és I. Róbertnek a nápolyi öröklés elrendezését szolgáló törekvései. Az utolsó vienne-i dauphin eddig alig, vagy kevéssé ismert szerepvállalására is fény derül I. Lajos nápolyi hadjáratai kapcsán.

Az értekezés eredményeinek összegzéseként kiemelhető, hogy részletes forrásfeltárással sikerült tisztázni I. Károly két testvére eddig jobbára rejtve maradt és elhanyagolt élettörténetét, és ennek mentén sikerült rekonstruálni azokat a dinasztikus kötődéseket és identitásokat, amelyek leginkább összekötötték a dinasztiák egymástól fizikailag igen nagy távolságra élő tagjait egymással.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN SZÜLETETT PUBLIKÁCIÓK

- Clémence *de Hongrie* ? Des identités dynastiques chez une princesse angevine de Naples devenue reine de France et de Navarre. In: *Hommages à Jean-Michel Matz*. Éd. Isabelle Mathieu – Thierry Pécout – François Comte – Gergely Kiss – Alfredo Maria Santoro. Angers, 2021 (megjelenés alatt)
- Cevins Marie-Madeleine de – Gergely Kiss – Matz Jean-Michel: Propos introductif. *Mélanges de L'École Française de Rome - Moyen Âge*. 129-2 (2017), 263–264.
- Gergely Kiss: Les églises réginales dans la Hongrie angevine. *Mélanges de L'École Française de Rome - Moyen Âge*. 129-2 (2017), 369–378.
- “M'en anei en Ongria”. Relations franco-hongroises au Moyen Âge II. Ed. Györkös, Attila – Kiss, Gergely. Debrecen, 2017.
- Églises privilégiées et églises royales en Hongrie médiévale. *Revue Mabillon*, nouvelle série 26 [87] (2015), 29–57.
- 11–13. századi magyar főpapok francia kapcsolatai. In: *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. GYÖRKÖS Attila – KISS Gergely. Debrecen, 2013. 341–350.
- *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. GYÖRKÖS Attila – KISS Gergely. Debrecen, 2013.

 JEGYZETEK

¹ CSUKOVITS Enikő: Az Anjou-kor intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Budapest – Piliscsaba, 2009.

² *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2020.

³ CSUKOVITS Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Budapest, 2012; CSUKOVITS Enikő: Az Anjouk Magyarországon II. Nagy Lajos és Mária uralkodása (1342–1395). Budapest, 2019.

⁴ SKORKA Renáta: With a Little Help from the Cousins – Charles I and the Habsburg Dukes of Austria during the Interregnum. *Hungarian Historical Review*, 2. (2013) 243–261; SKORKA Renáta: Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II*. Szerk.: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest – Debrecen, 2014. II. 625–638; SKORKA Renáta: A Habsburgok és a magyar Anjouk kapcsolatainak kronológiája IV. (Luxemburgi) Károly uralkodása alatt. *Világtörténet*. 36. (2014) 631–661; SKORKA Renáta: Luxemburgtól Váradig: Beatrix magyar királyné története In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. 175–195; SKORKA Renáta: De Luxembourg à Oradea. Histoire de la reine Béatrice de Hongrie. *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*. 129–2. (2017), 359–368.

⁵ MALÉTH Ágnes: *A pápaság és Magyarország kapcsolatai I. Károly uralkodása idején (1301–1342)*. Pécs, 2020 (DeLegatOnline könyve 2.)

⁶ ALLIROT, Anne-Hélène: *Filles de roy de France. Princesses royales, mémoire de saint Louis et conscience dynastique (de 1270 à la fin du XIVe siècle)*. Turnhout, 2010; BROWN, Elizabeth A.R.: The Ceremonial of Royal Succession in Capetian France: the Double Funeral of Louis X. *Traditio* 34 (1978), p. 227–279; BROWN, Elizabeth A.R.: The Ceremonial Royal Succession in Capetian France. The Funeral of Philippe V. *Speculum* 55 (1980:2), p. 266–293; BROWN, Elizabeth A.R.: The Chapels and Cult of Saint Louis at Saint-Denis. *Mediaevalia* 10 (1988 [1984]), p. 279–331; BROWN, Elizabeth A.R.: *Diplomacy, adultery and domestic politics at the court of Philip the Fair: Queen Isabella's mission to France in 1314*. In: *Documenting the Past: Essays in medieval history presented to George Peddy Cuttino*. Eds. Hamilton, J. S. – Bradley, Patricia J. Woodbridge, 1989, p. 53–83; BROWN, Elizabeth A.R.: Kings Like Semi-Gods: the Case of Louis X of France. *Majestas* 1 (1993), 5–37; ERLANDE-BRANDENBURG, Alain: *Le roi est mort. Études sur les sépultures, les tombeaux et les funérailles des rois de France jusqu'à la fin du xiiie siècle*. Genève, 1975; Earenfight, Theresa: *Medieval queenship*. London, 2013; GAUDE-FERRAGU, Murielle: *D'or et de cendres, la mort et les funérailles des princes dans le royaume de France au bas Moyen Âge*. Villeneuve d'Ascq. 2005; GAUDE-FERRAGU, Murielle: Les femmes et la mort: sépultures et funérailles des reines et des princesses au bas Moyen Âge. In: *Inhumations de prestige ou prestige de l'inhumation? Expressions du pouvoir dans l'au-delà (IVe–XVe siècle)*. Ed. Alduc-Le Bagousse, Armelle. Caen, 2009. (Tables rondes du CRAHM 4) 383–404; GAUDE-FERRAGU, MURIELLE: *La Reine au Moyen Âge: Le pouvoir au féminin aux XIVe–XVe siècle*. Paris, 2014.

⁷ LE JAN, Régine: Douaires et pouvoirs des reines en Francie et en Germanie (vi^e-xe siècle). In: *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Ed. Bougard, François – Feller, Laurent – Le Jan, Régine. Rome, 2002. 457–497 (Collection de l'École Française de Rome, 295); FELLER, Laurent: „Morgengabe”, dot, *tertia*. Rapport introductif. In: *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Ed. Bougard, François – Feller, Laurent – Le Jan, Régine. Rome, 2002. 1–25 (Collection de l'École Française de Rome, 295); CORBET, Patrick: Le douaire dans le droit canonique jusqu'à Gratien. In: *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Ed. Bougard, François – Feller, Laurent – Le Jan, Régine. Rome, 2002. 43–55 (Collection de l'École Française de Rome, 295); CAZILHAC, Jean-Marc: *Jeanne d'Evreux, Blanche de Navarre. Deux reines de France, deux douairières durant le guerre de Cent Ans*. Paris, 2010; CAZILHAC, Jean-Marc: *Le douaire des reines de France à la fin du Moyen âge*. Paris, 2017.

⁸ DREUX DU RADIER, Jean-François, *Mémoires, historiques, critiques et anecdotes des reines et régentes de France*, t. III, Paris, 1808; CASSAGNES-BOUQUET, Sophie, *La vie des femmes au Moyen Âge*, Editions Ouest France, Rennes, 2009; CAZELLES, Raymond: *La Société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois*, Paris, 1958; HALLAM, Elizabeth M.: *Capetian France 987–1328*. London – New York, 1980; HALLAM, Elizabeth M. – EVERARD, Judith: *Capetian France, 987–1328*, Harlow, 2001; FACINGER, Marion: A Study of Medieval Queenship: Capetian France 987–1237. *Studies in Medieval and Renaissance History* 5 (1968), p. 3–48.

⁹ Gaude Ferragu munkái mellett PRATT, Karen: The Image of the Queen in Old French Litterature. In: *Queens and Queenship in Medieval Europe. Proceedings of a conference held at King's College London april 1995*. Ed. Duggan, Anne J. Woodbridge, 1997. 235–259; HOLLADAY, Joan A.: Fourteenth-Century French Queens as Collectors and Readers of Books: Jeanne d'Evreux and Her Contemporaries. *Journal of Medieval History* 32 (2006), 69–100; FERRÉ, Rose-Marie: Clémence de Hongrie (1293–1328) et les oeuvres pour la mort. Entre patronage religieux et revendications dynastiques. In: „*La dame de coeur*”. *Patronage et mécénat religieux des femmes de pouvoir dans l'Europe des XIVe–XVIIe siècles*. Ed. Gaude-Ferragu, Murielle – Vincent-Cassy, Cécile. Rennes. 2016. p. 231–242; BUETTNER, Brigitte: Past Presents: New Year's Gifts at the Valois Courts, ca. 1400. *Art Bulletin* 83 (2001), 598–625; BUETTNER, Brigitte: Le système des objets dans le testament de Blanche de Navarre. *CLIO, Histoire, Femmes et Sociétés* 19 (2004), p. 37–62; KEANE, Margaret A.: *Material culture and queenship in 14th-century France: The testament of Blanche of Navarre (1331–1398)*. Leiden, 2016; PROCTOR-TIFFANY, Mariah: *Portrait of a Medieval Patron: the Inventory and Gift-Giving of Clémence of Hungary*. Rhode Island. 2007. (PhD dissertation, Brown University); PROCTOR-TIFFANY, Mariah: Lost and Found: Visualizing a Medieval Queen's Destroyed Objects. In: *Queenship in the Mediterranean. Negotiating the Role of the Queen in the Medieval and Early Modern Times*. Ed. Woodacre, Elena. New-York. 2013. p. 73–96; PROCTOR-TIFFANY, Mariah: Transported as a rare object of distinction: the gift-giving of Clémence of Hungary, Queen of France. *Journal of Medieval History* 41 (2015:2), p. 208–228; PROCTOR-TIFFANY, Mariah: *Medieval Art in Motion. The Inventory and Gift Giving of Queen Clémence of Hungary*. Pennsylvania, 2019; BOUDET, Jean-Patrice: Les livres de Clémence de Hongrie. In: *Former, enseigner, éduquer dans l'Occident médiéval, 1100-1450: textes et documents*. Ed. Gilli, Patrick. II. Paris, 1999. 76–85; BOUDET, Jean-Patrice: La bibliothèque de Clémence de Hongrie: un reflet de la culture d'une reine de France. In: *La cour du prince. Cour de France, cour d'Europe XIIe–XVe siècle*. Ed. Gaude-Ferragu, Murielle – Lauriou, Bruno – Paviot, Jacques. Paris. 2011. p. 499–511.

¹⁰ KRISTÓ Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20 (2005:4), 14–28.

¹¹ HUFFELMANN, A. M.: *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich*. Berlin, 1911

¹² BARTHA Annamária: Magyarországi Klemencia kapcsolatai Magyarországgal. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Ed. Györkös, Attila – Kiss, Gergely. Debrecen. 2013. p. 181–193; BARTHA Annamária: A 14. századi anyagi kultúra tükröződése Magyarországi Klemencia halotti inventáriumában. In: *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Ed. Varga, Máté. Kaposvár. 2013. p. 183–189. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.; BARTHA Annamária: *Magyarországi Klemencia kegytárgyai*. In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Székesfehérváron 2015. november 20–22. között megrendezett Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának tanulmányai*. Ed. Szőlőssy, Csilla – Pokrovenszky, Krisztián. Székesfehérvár. 2015. p. 169–180.

¹³ ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36); ZSOLDOS, Attila: *The Árpáds and Their Wives. Queenship in Early Medieval Hungary 1000–1301*. Transl. PÁLOSFALVI, Tamás. Roma, 2019. (Viella Historical Researche 12)